

О.І. Павлов,

к.і.н., доц., докторант кафедри державного управління і місцевого самоврядування ОРІ НАДУ

СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Сільські території розглянуто як об'єкт наукового дослідження. Розкрито пріоритетні напрями вивчення даної проблеми в теоретико-методологічному, ресурсо-функціональному та управлінському вимірах. Зроблено висновки, визначено шляхи подальшого вивчення сільських територій.

Ключові слова: сільські території; теоретико-методологічний, ресурсо-функціональний, управлінський виміри.

Сільська тематика, незалежно від того, під яким кутом зору вона розглядалася, завжди знаходилась у центрі уваги наукової громадськості. З часом змінювалися акценти в дослідженні різних сторін аграрної сфери села, буття селян, але увага науковців до сільської підсистеми суспільства ніколи не послаблювалася.

З поглибленням глобалізації та інтеграції посилюється комплексність наукових досліджень, об'єктом яких одночасно виступають сільське господарство, село та селянство. У науковий обіг увійшло поняття “сільські території”, яке використовується представниками різних наукових шкіл і напрямів. Проблематика, що пов'язана з розвитком сільських територій, активно обговорюється на сторінках академічних наукових видань, різних науково-практичних конференціях і конгресах. Цей напрям наукової діяльності координується та направляється профільними науковими центрами, серед яких провідні позиції займають Українська академія аграрних наук, ННЦ “Інститут аграрної економіки”, Об'єднаний інститут економіки НАН України та ін. Показовими в цьому відношенні стали VII річні збори Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, які відбулися в листопаді 2005 р. Понад 200 фахівців з різних регіонів України, що прибули на Конгрес, обговорювали проблему “Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій”. У доповіді на зборах директора ННЦ “Інститут аграрної економіки” П. Саблука, виступах науковців акцентувалась увага не стільки на

проблемних питаннях розвитку аграрного сектора економіки, скільки на концептуальні та науково-організаційних основах розвитку сільських територій, державі та самоврядних аспектах їх управління [9].

На необхідність подолання галузевого підходу до розвитку села наголошується у працях В. Юрчишина [13; 14]. Певний внесок у комплексну розробку зазначеної проблеми зробили П. Гайдуцький, Ю. Губені, О. Могильний, В. Онєгіна, О. Онищенко, М. Орлатий, І. Прокопа, П. Саблук, М. Сахацький, В. Трегобчук, Л. Шепотько. Окремі аспекти розвитку сільських територій вивчаються соціологами, істориками, екологами, представниками інших наукових дисциплін.

Ключову роль у формуванні нової дослідницької парадигми села відіграли наукові напрацювання представників географічної школи, фахівців з регіоналістики, які використали філософську категорію простору для характеристики відносин між географічними об'єктами розташованими на одній території. У термінах соціальної географії соціально-географічний простір – це простір суспільства з усіма сферами географічного середовища. Це простір антропосфери – заселеної, освоєної або в інший спосіб втягнутої в орбіту життя суспільної частки географічної оболонки Землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства [10]. Певним внеском у розвиток просторової концепції організації суспільства є теорія природно-господарських територіальних систем Г. Швєбса, яка зосереджує увагу на механізмах взаємодії людини і природи в конкретних регіонах, а також на закономірностях розвитку соціонормативної та духовної культури, пов'язаних з просторовим розміщенням територій [1]. Згідно з цими підходами, людина адаптується в певному просторі та часі до природного середовища як біологічним шляхом, так і в процесі господарської та іншої діяльності, обживаючи і соціалізуючи природну нішу. Таким чином, формуються певні типи геоторій, які відрізняються один від одного за кількісними та якісними показниками. У цьому сенсі геоторії або конкретні місця як цілісні територіальні одиниці в історичній регіоналістиці

класифікуються як ареали. Ареал є природно-історично-соціально-територіальним комплексом, що характеризується матерією (природними, виробничими об'єктами, людиною, похідними її соціальними функціями), часом (фіксацією видимих змін стану матеріальних об'єктів) і простором (територією, на якій відбуваються фіксовані зміни стану матеріальних об'єктів) [2]. Соціологами в науковий обіг введено поняття “соціальний ареал”, під яким розуміється соціально-культурний заповнений простір, частина простору, обмежена певними кордонами, система усталених, повторювальних, ієрархізованих соціальних зв'язків [12]. Це дозволяє конкретизувати поняття “соціальний простір” й досліджувати соціум у межах окремих територій, у т.ч. і сільських територіальних утворень. Останні за визначенням і за своїми масштабами – значно ширше поняття “соціальний ареал”, що буде доведено пізніше.

Наголосимо ще на одній з наукових доробок сучасної географічної школи, яка має суттєве значення для теоретико-методологічного інструментарію дослідження сільських територій. Вона пов'язана з науковим напрямом, який фіксує відмінності між окремими сегментами простору в їхній одночасовості, спираючись не на фізикалістські уявлення і картографічні моделі, а на аналіз образно-географічних інтерпретацій простору, його метагеографічні образи. За твердженням російського вченого Д. Замятіна, дана концепція географічних образів виступає природною спадкоємницею хорологічної (від грец. *choros* – місце) концепції [3; 4]. У контексті зазначених підходів сільські території виглядають, з одного боку, як конкретна просторова реальність в її різних вимірах, а з іншого – як своєрідний узагальнений метаобраз. За допомогою географічно образного бачення, використовуючи такі дослідницькі методи, як моделювання, типологія, прийоми формалізації, абстрагування, ідеалізації тощо можна виявити ті чи інші типи сільських територій, побудувати їх функціонально-управлінські моделі не за географічним принципом, а за їх властивостями та певними рисами.

Помітний внесок у подальшу розробку концепції просторової організації суспільства, її різновидів і модифікацій внесли вітчизняні дослідники Я. Верменич, М. Долішній, Ф. Заставний, Н. Павліха, О. Топчієв, О. Шаблій, Г. Швєбс та ін. Останнім часом певний інтерес до наукової розробки проблематики, пов'язаної з різними аспектами управління територіальним розвитком, проявляють і представники науки з державного управління, а саме В. Мамонова, Н. Нижник, А. Чемерис, В. Яцуба та ін. Проте сільські території не входять в об'єктно-предметне поле їх наукових інтересів. Водночас, розробка концептуальних засад, механізмів управління сільськими територіальними утвореннями та їх складовими набуває все більшої наукової актуальності та практичного значення. У першу чергу, існує об'єктивна необхідність в уточненні понятійно-категоріального апарату об'єкта та суб'єктів управління, певна специфічність функцій, принципів управлінської діяльності. Вирішення цих питань сприятиме подоланню галузевого підходу в дослідженні сільських територій та формуванню парадигми сільського розвитку. Виходячи з цього, ми поставили за мету окреслити перспективні напрями наукового дослідження сільських територій і визначив такі завдання:

- проаналізувати стан наукового дослідження сільських територій;
- окреслити напрями вивчення сільських територій в теоретико-методологічному, ресурсно-функціональному та управлінському вимірах;
- визначити шляхи оптимізації системного дослідження сільських територій.

Беручи до уваги, що нами протягом 2004 – 2006 рр. здійснено всебічне дослідження сільських територій як об'єктно-суб'єктної управлінської системи, вважаємо за доцільне обмежитися акцентуванням уваги на пріоритетних дослідницьких завданнях, серед яких на першочергову увагу заслуговують світоглядні. Мова в даному випадку йде про необхідність вироблення нової ідеології розвитку сільських територій, спроможної змінити ставлення держави до селян, покращити психологічний клімат на селі, подолати невпевненість сільського населення у своєму майбутньому, повернути його довіру до влади.

Цей світоглядний принцип О. Онищенко та В. Юрчишин визначають як селяноцентризм, який означає системне підпорядкування всієї сукупності відроджувальних процесів інтересам села і селянства [5]. Втілення цього принципу в життя вимагає: подолання в суспільній свідомості комплексу меншовартості села; розгляду його як колиски Української держави; нового відношення до природи, землі, праці, побуту, культурно-історичним традиціям, духовним цінностям; формування сучасної етики буття тощо.

Розроблення концептуальних засад розвитку сільських територіальних утворень передбачає більш чітке визначення понятійно-термінологічного апарату об'єкта дослідження, відмову від галузевого підходу при визначенні його сутності. Незважаючи на те, що поняття “сільські території” використовується в новітній науковій літературі, у визначенні її змісту поки що відсутній єдиний підхід. Склалася невідповідність між управлінською практикою та ступенем науково-прикладної вивченості понятійного апарату. Нами запропоновано системну характеристику сільських територій як поліелементного та поліфункціонального просторового утворення з населенням як системоутворюючого елемента [6].

Визначення сільських територій як складної системи, яка не ідентифікується виключно з сільським господарством як галуззю виробництва чи селом як типом поселення, свідчить про недоцільність обмеження наукового аналізу їх сутності галузевим підходом. Важливе значення в дослідженні природи сільських територіальних утворень має застосування концепції просторової організації суспільства, яка дозволяє зосередити увагу на вивченні не окремих компонентів системи, а їх сукупності. У просторовому відношенні сільські території мають загальнодержавний, регіональний, районний та низовий рівні, що організовані в одне ціле за принципом “матрьошки”. Таким чином, складові зазначеної системи взаємопов'язані між собою як на горизонтальному, так і на вертикальному рівнях. У цьому сенсі для більш повного опису об'єкта дослідження нами запропоновано концепцію сільського розвитку, використання якої дозволяє об'єктивно оцінити його

функціональність за проявом функцій різних складових сільських територій. Дана концепція органічно доповнюється функціонально-територіальним підходом, який враховує інтереси територій та окремих галузей, включаючи й аграрну. Дослідження характеру пов'язаності сільської підсистеми суспільства з міською засвідчило посилення взаємодії процесів урбанізації та руралізації (від англ. rural – сільський), наслідком якої є утворення “змішаних” типів територій – урбанізованих зон та ареалів [7].

Методологію дослідження сільських територій складають методи, які гармонійно поєднані між собою і є креативними. Наприклад, наукова цінність системного методу полягає не тільки у визначенні структурної будови об'єкта, а і його зв'язків з іншими об'єктами, природним середовищем. Власне окремі компоненти сільських територій є невід'ємною частиною останнього. На цій підставі сільські територіальні утворення можна віднести до типу систем, які характеризуються непередбаченістю, відкритістю, неврівноваженістю та нестабільністю. Зазначені властивості підпадають під опис синергетики як наукового напрямку, об'єктом вивчення якого є складні самоорганізовані системи. Застосування інструментарію синергетики – принципу коеволюції, категорії “біфуркація” – передбачає альтернативність розвитку, можливість вибору тих чи інших його шляхів, узгодженість неоднакових тенденцій, поєднання різних видів діяльності з метою підвищення функціональності об'єкта. Поєднання таких дослідницьких методів, як моделювання, типологія надає можливість диференціювати сільські території за тими чи іншими ознаками: демоетнічним складом, політико-правовим статусом, галузевою спрямованістю, видом і режимом використання території, динамікою розвитку, значенням функцій, ступенем складності та ресурсозабезпеченості, рівнем урбанізованості тощо. Використання історичного методу під час аналізу еволюційного розвитку об'єкта передбачає необхідність постійного звернення до історичного контексту. Не можна недооцінювати й методи економічного та географічного районування, які враховуються при створенні територіальних господарських комплексів.

Наступний блок дослідницьких завдань – ресурсо-функціональний. На нашу думку, підхід до сільських територій крізь призму оцінки виконання ними виключно продовольчої функції є таким, що не відповідає сучасним реаліям. Відходу від сприйняття сільських територій тільки як просторової бази агровиробництва значною мірою сприяла концепція багатофункціонального розвитку села за рахунок розміщення об'єктів промислового призначення, переробних і обслуговуючих галузей АПК, сфери послуг, рекреації, охорони здоров'я, відпочинку як найголовнішої передумови його відродження і відтворення на власній демографічній основі. Вона була розроблена ще на початку 1990-х рр. співробітниками Інституту економіки АН України [11]. Упровадження цієї ідеї в сучасних умовах пов'язується з процесом деаграризації сільської економіки – зменшенням в її структурі частки (але не обсягів!) аграрного виробництва, що, у свою чергу, передбачає прискорений розвиток несільськогосподарських видів діяльності [8]. Як нам здається, у даному випадку доцільніше вести мову про розвиток позааграрних видів діяльності. При цьому на перший план виходить проблема визначення господарських функцій сільських територій, які є не лише конкурентними, а й навіть альтернативними сільськогосподарській. Паритет між функціями сільськотериторіальних утворень залежить від наявного ресурсного потенціалу. При чому ефективне задіяння потенційних ресурсів здатне значно прискорити їх розвиток і навіть змінити властивості й сутнісні характеристики сільських територій. Разом з тим з огляду на природоохоронну функцію сільських територіальних утворень, розвиваючи ті чи інші види господарської діяльності, слід враховувати зростаюче навантаження на ландшафт.

Виконання сільськими територіями певних функцій накладає відбиток на управлінські моделі. Зараз в управлінні задіяна модель, побудована на галузевому принципі, що відбито в назві відповідного міністерства та його підрозділів на місцях. Спотвореним віддзеркаленням сільського розвитку виступає аграрна політика, яка звужує функціональне призначення сільських територій. Більш адекватно його виражає політика сільського розвитку, яка за

визначенням, на відміну від аграрної, є не галузевою, а територіальною. Метою політики сільського розвитку є створення сприятливих умов життєдіяльності сільського населення шляхом підвищення багатофункціональності територій. Вона виступає як основа та засіб реалізації стратегії розвитку сільських територіальних утворень, що відбувається в процесі управлінської діяльності.

Розбудова системи управління сільськими територіями передбачає її комплексний аналіз у територіальному, суб'єктному, галузевому та функціональному вимірах. Територіальний вимір на низовому рівні представлений неподільними первинними господарськими і поселенськими симплексами, в яких об'єкт і суб'єкт управління співпадають. Дана модель управління виключає втручання державних органів у діяльність сільських громад, які діють у межах визначених чинним законодавством, задовольняючи власні потреби за рахунок використання місцевих ресурсів. Починаючи з районного рівня, об'єктно-суб'єктні відносини ускладнюються. Збільшується не лише кількість суб'єктів управління за рахунок районних рад і райдержадміністрацій, але й поширюються міжгалузеві зв'язки господарських суб'єктів. Виникає проблема узгодження галузевих інтересів з територіальними, що потребує запровадження місцевої політики. На регіональному рівні більш розгалуженою і різноманітною стає господарська структура, зростає чисельність суб'єктів управління. Посилення міжгалузевого балансу за рахунок домінування промислової галузі, неувага з боку влади до сільських територіальних утворень призводять до занепаду останніх. За таких умов підвищуються вимоги до регіональної політики, її узгодженості з політикою сільського розвитку. Це не є надзавданням, оскільки їх генератором і провідником на рівні виконавчої влади виступає одне джерело. На загальнодержавному рівні значно зростає хаотичність, невпорядкованість розвитку сільських територій. Поряд з ринковими механізмами більшого значення набуває саморегуляція, посилюються протиріччя між інтересами центру і місць, що потребує розроблення державної стратегії розвитку сільських територій, запровадження єдиної політики сільського розвитку.

Суб'єктний вимір представлений державно-самоврядною моделлю на горизонтальному та вертикальному рівнях управлінської діяльності. В умовах, коли громадянське суспільство лише формується, а бізнес на селі розвивається надто повільно, на законодавчому рівні необхідно чітко визначити повноваження різних суб'єктів управління, виключити дублювання їх функцій.

У контексті галузевого виміру простежується аграрна модель управління. Разом з тим слід регулювати розвиток й інших сфер діяльності й передусім соціальної. Передачею в комунальну власність закладів соціальної інфраструктури села, держава, по суті, відсторонилася від вирішення проблем його життєдіяльності.

Функціональний вимір раніше майже не брався до уваги в процесі управлінської діяльності. Враховуючи забезпеченість сільських територій відповідними видами ресурсів, доцільно впроваджувати різні моделі управління. Пріоритет в їх виборі належить місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування. Свою специфіку має і модель управління урбаруральними територіальними утвореннями – сільськими урбанізованими зонами та ареалами. Вони потребують спільної участі в управлінні суб'єктів, що представляють інтереси сільських та міських територіальних громад.

Здійснений аналіз стану наукового дослідження сільських територій дозволяє зробити деякі попередні висновки, оскільки зазначений об'єкт потребує подальшого і більш поглибленого дослідження. На даному етапі можна констатувати певний прогрес на шляху системного вивчення сільських територіальних утворень. Передусім він пов'язаний з розробкою концептуальних засад розвитку сільських територій, подоланням галузевого підходу до визначення їх сутності та функціонального призначення. Разом з тим зроблено лише перші кроки на шляху формування парадигми сільського розвитку. Що стосується функціонування окремих складових сільських територій, то їх перспективи залежать від подальшої наукової розробки понятійних конструктів, дослідження напрямів політики сільського розвитку,

перспектив взаємозв'язку сільської та міської територіальних підсистем, вивчення природи різних типів сільських територій тощо.

З метою підвищення рівня наукових досліджень сільських територій пропонуємо здійснити такі заходи:

– посилити міждисциплінарні (міжпредметні) зв'язки суміжних галузей науки;

– підняти рівень теоретико-методологічної підготовки студентів, аспірантів, молодих дослідників за рахунок підвищення значення світоглядних, концептуальних засад, приділення більшої уваги оволодінню ними сучасною методикою, понятійним апаратом дослідження;

– відновити практику проведення у профільних наукових періодичних виданнях “круглих столів” із залучанням до участі в них представників різних наукових шкіл, фахівців, що спеціалізуються на дослідженні сільських територій;

– практикувати проведення науково-практичних конференцій, наукових конгресів за участю економістів-аграрників, географів, соціологів, істориків, політологів, екологів, науковців з державного управління, практичних працівників;

– удосконалити видавничу діяльність шляхом видання спільних наукових збірників, навчальних посібників, авторами яких виступали б представники різних наукових напрямів;

– внести відповідні зміни в програми і навчальні плани вузів, які здійснюють підготовку фахівців даного профілю.

Список використаних джерел

1. *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 36.
2. *Жупанський Я., Круль В.* Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. – № 1-2. – С. 3-4.
3. *Замятин Д.Н.* Власть пространства и пространство власти. Географические образы в политике и международных отношениях. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – С. 5.
4. *Замятин Д.Н.* Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1. – С. 129.

5. *Онищенко О.М., Юрчишин В.В.* Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 26.
6. *Павлов О.І.* До питання щодо поняття “сільські території” // Актуальні проблеми державного управління та місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи регіонального розвитку: Матеріали щоріч. наук.-практ. конф., 18 жовтня 2005 р. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – С. 216-219.
7. *Павлов О.* Сільські урбанізовані зони і ареали як специфічний об’єкт функціонування та управління // Вісник державної служби України. – 2005. – № 3. – С. 34-38.
8. *Прокопа І.В.* Соціальні аспекти розвитку сільських територій // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 49.
9. Соціально-економічний розвиток аграрного сектора в інтересах суспільства // Економіка України. – 2005. – № 4 – С. 4-21.
10. *Топчиев А.Г.* Пространственная организация географических комплексов и систем. – К.; Одесса: Вища шк., 1988. – С. 22-23.
11. Українське село: проблеми і перспективи / За ред. Л.О. Шепотько. – К.: Урожай, 1991. – С. 6.
12. *Шульга Н.* Социальный ареал жизни личности // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 21-22.
13. *Юрчишин В.В.* Розбудова системного державного управління сільським господарством // Економіка АПК. – 2005. – № 6. – С. 6-17.
14. *Юрчишин В.В.* Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3-10.

Pavlov A.I. Rural Areas as Object of Scientific Research.

The article gives analysis the rural territories as object scientific research, deals the priority directions to research this problem in the context of theoretical-methodological, resource-functional and managerial measurement. Conclusions are made, shows the directions for further scientific research of rural territories.

Key words: rural territories; theoretical-methodological, resource-functional and managerial measurement.

Павлов А.И. Сельские территории как объект научного исследования.

Сельские территории рассмотрены как объект научного исследования. Раскрыты приоритетные направления изучения данной проблемы в теоретико-методологическом, ресурсно-функциональном и управленческом измерениях. Сделаны выводы, определены пути дальнейшего изучения сельских территорий.

Ключевые слова: сельские территории; теоретико-методологический, ресурсно-функциональный, управленческие измерения.